

В.В.Ададуров\*

**МЕМОРАНДУМИ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ ПОЧАТКУ ХІХ ст.  
ЯК ДЖЕРЕЛО УЯВЛЕНЬ УРЯДУ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА  
ПРО ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ОКРАЇНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

*У статті проаналізовано меморандуми польських авторів, які на початку ХІХ ст. лобіювали перед французьким урядом ідею відбудови незалежної Речі Посполитої. Твори цих авторів стали одним із головних інформаційних джерел формування уявлень імператора Наполеона І та його урядовців стосовно південно-західних окраїн Російської імперії.*

У добу наполеонівських війн геополітичні інтереси Французької імперії сягнули найвіддаленіших куточків Європи. Уряд імператора Наполеона, у полі зору якого опинилися навіть ті регіони Старого Світу, де французи зазвичай були рідкими гостями, прагнув мати інформацію про розташування, ресурси, населення згаданих територій. Ці уявлення формувалися на основі даних, що їх французькі урядовці отримували з різноманітних джерел – наукових і літературних творів, дипломатичного та військового листування, повідомлень купців і подорожників. Почасти у пригоді ставали оповіді тубільних мешканців.

Одним із прикладів такого опосередкованого формування уявлень французького уряду було отримання значної частини інформації стосовно Російської імперії, військові сили якої неодноразово протистояли на полях битв арміям Наполеона. Унаслідок певної географічної та політичної ізоляваності Росії мешканцям Західної Європи взагалі та французам зокрема було завжди нелегко проникнути в цей майже самодостатній і загалом малозрозумілий для європейців світ. Відтак урядові Наполеона не залишалося нічого іншого, як звернутися до інформації, яку надавали піддані Російської імперії – мешканці нещодавно загарбаних нею провінцій чи емігранти з них, наприклад, поляки, оповіді яких щодо Литви, Волині, Поділля й України, які опинилися під владою Росії внаслідок поділів Польщі, відзначалися відносною інформаційною насиченістю, а, відтак, відіграли істотну роль у формуванні уявлень уряду Франції щодо цих земель.

Особливо відчутним вплив польських нарративів на формування уявлень урядовців Наполеона був у період між двома війнами з Росією, 1806–1807 рр. та 1812 р., коли Французька імперія отримала можливість здійснювати розвідку російських володінь із території Варшавського герцогства. Інформацію для французького уряду збирали військове міністерство<sup>1</sup>, префекти прикордонних департаментів Варшавського герцогства<sup>2</sup>, церковні ієрархи<sup>3</sup> та магнати (наприклад, князь Александр Сапега<sup>4</sup> та граф Тадеуш Морський<sup>5</sup>), які створили приватні розвідницькі служби. Левову частку інформації ці служби отримували від польських підданих Росії, які мешкали у прикордонних губерніях. Зібрана таким чином інформація регулярно доправлялася французьким резидентам у Варшавському герцогстві (Едуар Біньон та Домінік Прадт) і послові в Саксонії (Жан-Франсуа Бургуен), які надсилали її міністрові закордонних справ Шарлю-Морісу Талейрану (князь Беневентський), а також його наступникам на цій посаді – Жану-Батисту Шампаньї (герцоґові Кадорському) і Юґу-Бернару Марє (герцоґові Бассано, який також виконував обов'язки державного секретаря) та

\* Ададуров Вадим Валентинович – д-р іст. наук, доцент кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету (Львів), майстер-дослідник Практичної школи вищих досліджень (EPHE), Паризький університет (Сорбонна). E-mail: v\_adadourov@yahoo.fr

командувачу французькими військами в Німеччині маршалові Луї-Ніколя Даву, котрі врешті-решт і інформували імператора Наполеона<sup>6</sup>.

Однак не менш важливими за впливом на формування уявлень французьких урядовців стосовно західних губерній Росії були меморандуми польських авторів. Намагаючись спонукати Наполеона до якнайшвидшої відбудови Польщі, найпомітніші постаті польського патріотичного руху наводили у своїх (іноді досить змістовних) аналітичних оглядах чимало цікавих для французького уряду даних стосовно становища колишніх провінцій Речі Посполитої, які потрапили під владу Росії. Помітне місце у цих не позбавлених літературного хисту оповідях відводилося й Південно-Західному краю Російської імперії. Ці українські території, які охоплюють землі між Західним Бугом, Поліссям, Дніпром і степовою смугою Причорномор'я, в оповідях польських авторів початку ХІХ ст. розглядалися як інтегральна частина Польщі. Такий підхід відображав ситуацію, яка сформувалася у згаданому регіоні Європи після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793 та 1795 рр.), коли в міжнародній політиці для окреслення земель, що входили до складу цієї держави, почали вживати поняття «Польща». Цей топонім стосувався не лише етнічних польських, але й литовських, білоруських та українських земель. На думку сучасної польської дослідниці Г.Дилянґової, згадана зміна була спричинена ототожненням польської нації зі шляхетським станом, який за часів Речі Посполитої був єдиним носієм політичної свідомості, відтак вважалося, що всюди, де була польська або полонізована литовська чи українська шляхта, простягалася Польща<sup>7</sup>. Розмірковуючи стосовно причин цього суспільного феномену, історик В.Диняк писав, що «процес полонізації, який розпочався у ХVІ ст., перетворив українців у прив'язану до землі селянську націю, цілком позбавлену власної шляхетської еліти, яка стала польською»<sup>8</sup>. Подібну думку щодо вужчого хронологічного періоду кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. озвучив український історик М.Демкович-Добрянський, за словами якого, «упродовж 18-го сторіччя точка тяжноти Польської держави пересунулась остаточно на схід. Українські землі – Галичина, Волинь, Поділля аж до Києва – стали головною базою цієї держави, а разом з тим і базою матеріального добробуту і політичного значення польської провідної верстви, шляхти. Упродовж 18-го сторіччя український народ був зведений на становище етнографічної маси, рештки української шляхти зіпхнуто на рівень закріпачених селян, вони різнилися від селян хіба що тим, що не робили панщини. Єдина українська організація – уніатська церква, позбавлена маєтків і можливості освіти духівництва, не становила ніякої політичної сили. На переломі 18-го і 19-го сторіччя могло справді здаватись, що українську проблему поховано на теренах давньої Речі Посполитої»<sup>9</sup>. Саме тому інший український дослідник І.Борщак мав усі підстави зауважити, що «все, що торкалося України в добу 1807–1809 рр., проходило через руки варшавських поляків, або поляків-землевласників з України»<sup>10</sup>.

Документальним підтвердженням того, що образ Правобережної України в уявленнях урядовців Наполеона формувалася під сильним впливом її польських мешканців, є оригінали та копії меморандумів, які зберігаються в Архіві міністерства закордонних справ, Історичному архіві сухопутної армії, Національному архіві Франції. Усі документи належать перу військових і політичних діячів, які були представниками польського шляхетського стану, адже українська шляхта, яка домінувала на території колишньої Гетьманщини (Лівобережної України), у добу наполеонівських війн віддано служила царській Росії. Ба більше, Наполеона ненавиділи та боялися, убачаючи в ньому «исчадие» Французької революції з її «жахливим» гаслом «Свободи, рівності та братерства!». Про погляди нащадка останнього українського гетьмана – князя Андрія Розумовського – його біограф писав: «Ненависть до Наполеона була вже

давно головним важелем його політичної діяльності»<sup>11</sup>. Інший російський царедворець, рід якого походив від української козацької старшини – граф Віктор Кочубей – називав Бонапарта «дияволом, якого породило пекло» та застерігав «від махінацій і провокацій із боку поляків»<sup>12</sup>. Перейнятий порятунком Російської імперії від «нашествия Наполеона» предводитель дворянства Полтавської губернії граф Дмитро Троцинський уважав себе «сином Батьківщини» та закликав командувача російською армією фельдмаршала М.Кутузова до «патріотичного подвигу»<sup>13</sup>. Автор «Енеїди» Іван Котляревський, формуючи в Полтаві козацькі частини для російської армії, свідчив, що «здебільшого поступають у козаки із задоволенням, охоче та без щонайменшого смутку»<sup>14</sup>. Російський офіційний патріотизм був притаманний не лише українській еліті, але й суспільному загалу. Під час війни 1812 р. польському офіцерові наполеонівської армії Генрікові Брандтові довелося вислухати останні слова вмираючого солдата російської армії, який говорив «малоросійською говіркою» («en dialecte petit russe»): «Ви – сміливі люди, але ваш цар мусить бути недоброю людиною. Що йому зробив наш цар? Чого шукає він у нашій вітчизні? Піднімайся, свята Русь, обороняйся, захищай нашу релігію, нашого царя!»<sup>15</sup>.

Упорядниками збережених у французьких урядових архівах згаданих меморандумів були польські діячі: Юзеф Вибіцький (один меморандум, який датовано листопадом 1806 р.)<sup>16</sup>, князь Александр Сапега (один меморандум кінця 1806 р.)<sup>17</sup>, Анджей Городиський (один меморандум, який датовано 18 лютого 1807 р.)<sup>18</sup>, створена за наказом Наполеона урядова комісія, яка засідала у Варшаві (один меморандум, який датовано 16 березня 1807 р.)<sup>19</sup>, полковник Юзеф Нейман (два меморандуми, які датовано 12 лютого<sup>20</sup> та 30 березня 1807 р.)<sup>21</sup>, «польський якобінець» Гуго Коллонтай (один меморандум з червня 1808 р.)<sup>22</sup>, дивізійний генерал Міхал Сокольніцький (одинадцять меморандумів періоду 1811 – початку 1812 рр.)<sup>23</sup>, граф Тадеуш Морський (два меморандуми періоду війни 1812 р.)<sup>24</sup>. Дещо відособлено у цьому переліку стоїть меморандум під назвою «Історична записка стосовно давніх кордонів Польщі», якого немає у французьких архівах – правдоподібно, його оригінал згорів разом з іншими документами французького генерального штабу під час відступу армії Наполеона з Росії. Авторами цієї записки були члени ради генеральної конфедерації Польського королівства, яку було створено у Варшаві на початку війни 1812 р.<sup>25</sup> Більшість із-поміж згаданих меморандумів завдячувала своєю появою ініціативі самих авторів, хоч окремі з них було написано на безпосереднє замовлення французького уряду (як цикл меморандумів М.Сокольніцького, котрий зазначив на останньому аркуші своєї копіткої праці – «створено згідно з наказом згори» («fait d'après des ordres supérieurs»)). У меморандумах було висвітлено один або одразу декілька аспектів ситуації в Південно-Західному краї Російської імперії: географічне становище, кліматичні умови, природні ресурси, заняття населення, соціальні та релігійні характеристики тубільних мешканців, історія краю, політична ситуація. Як окремий сюжет потрібно виділити оповіді про українських козаків. Відтак, для того, щоб зрозуміти, яким міг бути вплив цієї інформації на уявлення французьких урядовців, слід проаналізувати її зміст відповідно до згаданих тематичних рубрик.

**Географічне становище.** У меморандумах польських авторів, які писали про південно-західні країни Російської імперії, ці території характеризувалися як історичний регіон колишньої Речі Посполитої, що був колись, за словами А.Городиського, «театром священних війн, які вели поляки, щоб захистити християнську Європу від турків і татар»<sup>26</sup>. Поряд із територіальним ядром Польської держави, східною межею якого вважалася Галицька Русь, а також Литовським князівством, ці землі розглядалися як третя регіональна спільність Речі Посполитої – «південні провінції Польщі» («provinces méridionales de la Pologne») або

«південні краї Польщі» («*rays méridionales de la Pologne*»), які «опинилися під російським пануванням» («*sous la domination de Russie*»)<sup>27</sup>. Згадуючи про адміністративний статус цих земель у складі колишньої Речі Посполитої, польські автори вживали термін «воєводство» («*palatinate*»). Коли ж ішлося про локальні особливості «південних країв», вони оперували терміном «провінція» («*province*»). Очевидно, що «провінція» була поняттям дещо ширшого територіального змісту, ніж «воєводство», бо ж польські автори, називаючи різну (від трьох до п'яти) кількість воєводств, завжди були одностайні щодо існування трьох провінцій. Згідно з традиційним уявленням, яке, зокрема, відобразилося у меморандумах польських емігрантів у Франції доби революції, до числа «південних провінцій Польщі» належали Волинь, Поділля й «Україна» як придніпровська окраїна Речі Посполитої, яка охоплювала Київське, Брацлавське та частину Подільського воєводства<sup>28</sup>.

Однак у добу Наполеона в польській політичній думці викристалізовується дещо відмінне розуміння меж «південних провінцій». Використовуючи поняття французької політичної думки «природні кордони» («*limites naturelles*»), відомий діяч польської еміграції у Франції Ю.Вибіцький у своєму меморандумі «Декілька спостережень про Польщу на випадок, якщо Наполеонові Великому заманеться її відновити» пропонував розглядати як південний рубіж цих провінцій узбережжя Чорного моря, де, як він уважав, за часів Ягеллонів пролягали кордони Литви. Ю.Вибіцький відзначав, що майбутня Польська держава має отримати вихід до гирла Дніпра й Дністра, а також порти Одесу, Очаків і Херсон<sup>29</sup>. За декілька років думку про визначення південного кордону «південних провінцій Польщі» повторив М.Сокольницький у меморандумі «Нарис різновиду економії, що ним може скористатися виключно Великий Законодавець Польщі». Польський генерал наголошував, що «досягнувши Чорного моря, Польща зможе завдяки своєму становищу та моральній перевазі впливати на всі народності, які мешкають на узбережжі Понту Евксинського»<sup>30</sup>.

Пропозиція розширити Польщу до чорноморського узбережжя аж до гирла Дніпра містилася і в «Історичній записці стосовно давніх кордонів Польщі». Водночас, територіальні апетити членів ради генеральної конфедерації Польського королівства не обмежувалися «природними кордонами»: паралельно звертаючись до концепції «історичних прав», ці діячі домагалися від Наполеона приєднання до майбутньої Польської держави Литви, Курляндії, Полоцького, Вітебського, Могильовського, Сіверського, Смоленського, Чернігівського, Київського герцогств, тобто повернення польсько-московського кордону до становища середини ХVІІ ст.<sup>31</sup>

Попри дух ностальгії за давно забутим «золотим віком» могутності Речі Посполитої, яким була просякнута «Історична записка стосовно давніх кордонів Польщі», усі інші автори польських меморандумів періоду 1806–1812 рр. виявили відносний прагматизм і були одностайні щодо того, що східною межею Польщі взагалі та описуваних ними її «південних провінцій» зокрема слід було вважати Дніпро. Ю.Вибіцький, хоч і підкреслював, що колись Річ Посполита «простягалася поза Борисфен і Двіну аж до Москви», усе ж уважав за необхідне звернути увагу французького імператора на те, що «Дніпро або Борисфен видається природним кордоном» Польської держави<sup>32</sup>. На початку 1812 р. М.Сокольницький у своєму меморандумі «Дослідження постійних та активних сил, які може надати Польща у своїй цілісності» запропонував Наполеонові надати Польській державі як її східну межу «природний кордон, яким є відцентрові течії Дніпра та Двіни»<sup>33</sup>. Ще наприкінці 1806 р. Наполеон ознайомився з меморандумом «Загальні ідеї щодо статистики Польщі», автором якого був його давній знайомий А.Сапега, котрий був також добре відомий у французьких наукових колах як дослідник геології та мінералогії гірських масивів. Створюючи

перед французьким імператором образ колишньої Польсько-Литовської держави, цей аристократ наголошував, що «кордони цієї держави були досконало визначені самою природою», у тому числі на сході, де «Дніпро, або Борисфен, як і майже непрохідні болота, відокремлюють нас від Росії, і власне з цих кордонів наші пращури намагалися вибити московитів»<sup>34</sup>.

За північну межу описуваних ними «південних провінцій Польщі», автори згаданих меморандумів визначали смугу поліських лісів і боліт, якими розпочиналися литовські землі. За словами А.Сапеги, південніше Литви розташовано «краї, які цілком відрізняються (від боліт Полісся – В.А.) і які є первозданими рівнинами, що подібні до тих [рівнин], які охоплюють частину російських воєводств, і простягаються [вони] на Волині, Поділлі, Київщині й Україні»<sup>35</sup>.

**Природні ресурси.** У меморандумах польських авторів, які було адресовано французьким урядовцям між 1806 та 1812 рр., превалювала тенденція зображувати Волинь, Поділля й, особливо, «польську Україну» як велетенську житницю, що була спроможна прогодувати не лише військо Наполеона, але й, у перспективі, Західну Європу. Ще наприкінці 1806 р. А.Сапега писав Наполеонові, що Україна – «це незаймана цілина, яка відзначається жирністю і яка є такою самою родючою, як єгипетський намул, від якого вона відрізняється [лише] чорнішим кольором»<sup>36</sup>. Польський політичний діяч не випадково порівняв подніпровський чорнозем із нільським намулом – саме за допомогою такої метафори він сподівався найефектніше розкрити багатство України перед Бонапартом, котрий під час військової кампанії 1798 р. в Єгипті наочно переконався в особливостях природно-кліматичних умов цієї країни. У тому ж напрямку йшлося про врожаї зернових сам-10, сам-12, про «чудову расу українських биків» і «великих огирів»<sup>37</sup>. У своєму меморандумі стосовно можливості організації повстання на Поділлі та Волині, члени польської урядової комісії відзначали, що навіть попри неврожаї двох останніх років згадані провінції зможуть забезпечити всім необхідним військо Наполеона у разі його вступу на ці терени<sup>38</sup>. Подібну думку щодо ресурсів східної частини Волині та Поділля висловив М.Сокольніцький у своєму меморандумі «Оцінка торговельних стосунків, які створять величезні та невпинно зростаючі переваги для Франції»<sup>39</sup>. Польський генерал відкрив перед імператором райдужні перспективи обміну французьких товарів на українське зерно, яке мало доставлятися Дністром, Південним Бугом і Дніпром до чорноморських портів, а звідти – у Марсель. Для того, щоб зафіксувати цей привабливий образ в уяві Наполеона, М.Сокольніцький навів історичний приклад торгівлі, яку вели племена сарматів зі стародавніми греками<sup>40</sup>.

На основі достовірних документальних свідчень ми можемо стверджувати, що вплив образів південно-західних окраїн Росії, які було створено в оповідях діячів польського патріотичного руху, на уявлення Наполеона та його оточення був величезним. Наприклад, у листі від 9 березня 1807 р. міністр закордонних справ Ш.-М.Талейран подав Наполеонові звіт про свою розмову з уже згаданим А.Городиським, який лобював перед французьким урядом проект організації антиросійського повстання на Волині, Поділлі й Україні. Прикметною є манера, за допомогою якої цей досвідчений французький урядовець, котрий володів напрочуд гострим розумом і, до того ж, зі скепсисом ставився до ідеї відновлення польської держави<sup>41</sup>, змалював надзвичайно привабливу з погляду військової стратегії картину «південних провінцій Польщі», запозичивши її без будь-яких купюр зі слів свого візаві: «Описувані краї є багатими й можуть прогодувати значну армію на протязі багатьох місяців; тут можна у надлишку знайти пшеницю, биків, порох, а в Поділлі й Україні – велику кількість коней»<sup>42</sup>. У такий спосіб відбулася легітимізація даних, які містилися у відверто суб'єктивній оповіді А.Городиського – пройшовши уявне «очищення» нарративом Ш.-М.Та-

лейрана, до якого імператор мав значну довіру, інформація мала набути очевидної істинності в уяві Наполеона.

Але відзначивши значущість впливу оповіді А.Городиського на уявлення французьких урядовців стосовно Волині, Поділля та Наддніпрянської України, ми можемо посперечатися, хто ж першим – імператор чи його міністр? – відчувли спокусу довіритися цій інформації. Відомо, що Ш.-М.Талейран прийняв А.Городиського за вказівкою Наполеона<sup>43</sup>, який 6 березня ознайомився з меморандумом, що його цей діяч польського патріотичного руху 18 лютого скерував на ім'я державного секретаря Ю.-Б.Маре<sup>44</sup>. Цей урядовець, на відміну від міністра закордонних справ, мав репутацію найвпливовішого покровителя польських патріотів в оточенні Наполеона, а, відтак, заповзівся довести, що меморандум А.Городиського – це варта довіри інформація, згідно з якою південно-західні окраїни Росії уявлялися французьким можновладцям як «безкраї терени», що завдяки своєму географічному становищу «мають у надлишку різні природні ресурси та пропонують такі товари, як корабельна деревина й інші матеріали для потреб флоту, зерно, віск, селітру»<sup>45</sup>.

Зрештою, нарратив А.Городиського не був єдиним першоджерелом для міністрів Наполеона стосовно південно-західних окраїн Росії. Спільник А.Городиського, відставний полковник польських легіонів на службі Франції Ю.Нейман, який прибув на початку лютого до Варшави як емісар таємної організації, що її створила група патріотично налаштованих шляхтичів з Поділля, Волині та Київщини, вручив Ш.-М.Талейрану власноруч укладений меморандум. У ньому він описав користі, які б отримала французька армія в результаті захоплення Південно-Західного краю Російської імперії, який, за словами Ю.Неймана, «є справжньою підвалиною процвітання росіян, усі військові склади яких знаходяться тут, і який має у надлишку зерно та товар усіх порід»<sup>46</sup>.

У поданому Ю.-Б.Маре 22 червня 1812 р. меморандумі під назвою «Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні» Т.Морський не шкодував аргументів, коли йшлося про користі, які могло принести це повстання Франції під час війни проти Росії. За його словами, «землі Поділля та Наддніпрянської України належать до числа найродючіших у світі», «врожаї є надзвичайно багатими», а тутешні коні та велика рогата худоба – «найкращі в Європі»<sup>47</sup>.

Для французьких урядовців образ «південних країв Польщі» був невіддільний від уявлення про природне багатство цих земель, яке розглядалося як сприятливий фактор досягнення перемоги над росіянами – недаремно Ш.-М.Талейран повторив ужите А.Городиським визначення цього багатства як «надлишкового».

**Населення.** Чи не найважливішим стратегічним ресурсом земель на правобережжі Дніпра польські автори вважали їх населення, яке пропонували Наполеонові як важливе джерело поповнення французької та польської армій. За оцінкою М.Сокольніцького, у разі встановлення протекторату Наполеона над згаданими провінціями, з-поміж тутешнього населення можна було б набрати 120–150 тис. вояків, третина яких служила б у «найкраще спорядженій в Європі легкій кінноті»<sup>48</sup>. Такі підрахунки свідчили про непогану поінформованість діячів польського патріотичного руху щодо демографічної ситуації на Правобережжі. Згідно з підрахунками А.Городиського, населення Волині, Поділля, «польської України», а також Новоросійського краю становило «понад чотири мільйони мешканців»<sup>49</sup>.

У меморандумах польських авторів було докладним чином змальовано структуру народонаселення Поділля, Наддніпрянської України й, особливо, Волині, а також господарські заняття мешканців цих історичних провінцій. Доку-

ментальні нарративи відтворюють картину аграрного соціуму, певний рівень добробуту якого базувався на вирощуванні зернових і технічних культур, розведенні худоби, видобуванні деяких корисних копалин та експорті корабельної деревини, ярмарках сільськогосподарської продукції. Як структурний феномен «південних провінцій Польщі» відзначався брак значних міських центрів і переважання містечок («petits bourgs»). Описуючи шлях від західного кордону Російської імперії до Києва, польські автори згадували найприкметніші з-поміж цих містечок, які могли зацікавити французький уряд. М.Сокольницький уважав такими осередками Луцьк (4–5 тис. мешканців), Острог (4–5 тис.), Заслав (7–8 тис.). На думку цього генерала, єдиним справжнім, за європейськими мірками, міським осередком Волині був «добре збудований» Бердичів<sup>50</sup>.

Автори меморандумів, які були представниками шляхетського стану, акцентували увагу французького уряду на суспільній значущості шляхти, уважаючи її єдиним носієм національної свідомості. Описуючи суспільство Волині, А.Городиський наголошував, що «це – провінція дуже заможних шляхетських родин, в якій мешкає чимало високоосвічених і добре вихованих осіб. Це – вогнище прихильників визволення (їхньої батьківщини – В.А.) Францією»<sup>51</sup>. За словами цього інформатора французького уряду, серед тутешньої магнатерії існувало сильне невдоволення російською владою, яка звела нанівець її колись веле-тенські політичні впливи<sup>52</sup>.

Оптимістичний погляд А.Городиського щодо можливості залучення магнатів до числа дієвих прихильників Франції поділяв, хоч і з власними зауваженнями стосовно суспільної шкідливості засилля великих землевласників, М.Сокольницький. Відверто називаючи Правобережжя «вогнищем польської магнатерії», краєм, «в якому ярмо панщини є нестерпним», генерал водночас ідеалізував тутешніх «олігархів», говорячи, що хоч вони й «залишаються найжорстокішими деспотами» (щодо своїх кріпаків – В.А.), вони також «зазнають не меншого приниження (ніж решта мешканців – В.А.) унаслідок власної [політичної] маргінальності й утиску [росіянами] їхньої батьківщини»<sup>53</sup>. Щоб спонукати магнатів «до найбільших жертв на полі бою», М.Сокольницький радив Наполеонові видати відповідну прокламацію, в якій французький імператор мав гарантувати цим особам недоторканність їхніх прав щодо маєтків та кріпаків<sup>54</sup>. Відтак генерал мав сміливість радити імператорові до часу перемоги над Росією відмовитися від проектів скасування кріпосного права та впровадження громадянських свобод у «південних краях Польщі», оскільки тутешнім поміщикам не припав до вподоби той конституційний устрій, що його було впроваджено у Варшавському герцогстві<sup>55</sup>.

Розмірковуючи щодо причин, які могли спонукати населення Волині, Поділля й України підтримати військо Наполеона під час війни з Росією, польські інформатори французького уряду при кожній нагоді згадували про «патріотичний порив» тутешньої суспільної верхівки. М.Сокольницький не мав жодних сумнівів, що на Волині «весь шляхетський стан не потребує жодних інших заохочень, ніж [сказане французьким імператором] слово про «Батьківщину»<sup>56</sup>. У своєму меморандумі від 22 червня 1812 р. Т.Морський, відображаючи враження від зустрічі з Наполеоном, котрий хоч і поставив перед польськими діячами завдання організувати повстанський рух у Литві та Південно-Західному краї Російської імперії, висловив своє негативне ставлення щодо будь-яких стихійних, «диких» повстанських рухів, які не очолювалися суспільною верхівкою, висловив пропозицію щодо організації на Волині, Поділлі та Наддніпрянщині «законного й конституційного повстання, яке буде гідним покровительства з боку його величності імператора». Т.Морський наголошував, що таке повстання не буде суперечити політичним принципам Наполеона, адже воно мало бути організоване на взірєць шляхетських конфедерацій XVIII ст. (Барської чи Торговицької). Загальне

керівництво цим рухом мав здійснювати сейм конфедерації у Варшаві, а безпосереднє – представник (комісар) конфедерації на місці в порозумінні з місцевими землевласниками. При цьому граф підкреслював, що організатори повстання «використовуватимуть лише шляхетні засоби, які гідні великого покровителя, котрий ним керує і їх провадить». Намагаючись переконати Наполеона взяти під покровительство майбутнє повстання на Волині, Поділлі й Україні, граф Т.Морський писав: «Воно матиме за мету створення масової військової сили, пропорційної щодо засобів провінцій, приготування товарів і засобів, необхідних для прохарчування армій його величності»<sup>57</sup>. Т.Морський добре знав, якими обіцянками слід «зваблювати» французького імператора, котрий найгостріше відчував потребу в легкій кінноті. Лише Волинь, на його думку, окрім трьох полків піхоти, була спроможна виставити 6–7 тис. вершників.

Покровительство французького імператора вважалося Т.Морському чи не найголовнішим аргументом, здатним спонукати до участі у збройній боротьбі супроти Росії польських шляхтичів. Щоб прихилити до Франції шляхту Правобережжя, Т.Морський також рекомендував імператорові пожалувати її авторитетним представникам маєтки, які буде конфісковано у прихильників Росії. «Це повстання коштуватиме його величності заледве декількох земельних надань», – підкреслював він, додаючи при цьому, що «всі витрати з організації повстання візьме на себе сам край»<sup>58</sup>. Щодо поведінки інших суспільних груп, зокрема багатомільйонного селянства, то Т.Морський був переконаний, що його позиція остаточно залежатиме від приєднання до повстання панів, адже «військова конфедерація є заклик до всієї шляхти сісти на коней і повести залежних від неї людей захищати батьківщину»<sup>59</sup>.

Таким чином, польські автори змушені були звертати увагу на соціальну неоднорідність населення «південних провінцій Польщі». М.Сокольницький, наприклад, указував на те, що «в жодному іншому куточку Польщі й, навіть, Європи не існує настільки значних різниць і невідповідностей між характерами, настроями, інтересами, звичаями різних класів мешканців, як у тутешньому краї»<sup>60</sup>. Для авторів, які належали до шляхетського стану, а деякі навіть мали маєтки на Правобережжі (наприклад, А.Городиський), ці різниці найчастіше реалізувалися в дихотомії «шляхтич / селянин». Як головна відмінність селянин-православний або греко-католик. Особливо підкреслювалося невдоволення селянства релігійною політикою, що її вів російський царський уряд у захоплених унаслідок поділів Польщі землях. Члени польської урядової комісії у своєму меморандумі Наполеонові відзначали, що росіяни «зовсім не можуть розраховувати на любов [з боку] престолюду». За їхніми словами, «найбільша частина цього престолюду, яка колись сповідувала греко-католицьку релігію, а сьогодні є схизматизованою урядом, відчувається не лише обманутою у своїх очікуваннях кращої долі (це та приманка, що її постійно пропонували їм росіяни), але й відданими у ще тяжче рабство»<sup>61</sup>.

У меморандумі «Швидкий погляд на сили, якими може послужитися Росія у [військовій] кампанії та шок, якого вона може зазнати», М.Сокольницький звертав увагу французького імператора на невдоволення українських селян нав'язуванням православного віровизнання на Правобережжі, зокрема вигнанням священників греко-католицького обряду та заміною їх «попами», які надсилися з внутрішніх частин імперії<sup>62</sup>.

Посилаючись на «гідного довіри свідка», М.Сокольницький навів характерний приклад неприязні щодо російських властей із боку волинських селян і, водночас, їхньої пошани до Наполеона. За його словами, коли під час війни 1806–1807 рр. духовництво Російської імперії наказом імператора було зобов'язане виголошувати анафему Наполеонові як «антихристові» та «дияволові», «ко-

лишні уніатські попи відмовилися поширювати цю нову доктрину, але московські попи заповзятилися довести її до селян, щоб залучити останніх до підтримки загальних заходів [уряду щодо війни з Францією]. Однак селяни, які ненавиділи парохів, що були нав'язані їм властями, не боялися після оголошення анафема Наполеонові гукати «московським попам», що «бажають, щоб цей диявол якнайшвидше забрав вас із нашої землі, щоб ваші дурниці не відвернули нас від раю»<sup>63</sup>.

Згідно з твердженням іншого інформатора французького уряду, Г.Коллонтая, у Росії селяни відмовлялися вірити оповідам про те, що Бонапарт є «антихристом» саме тому, що сподівалися отримати з його рук визволення «від найтяжчого рабства, в якому вони перебували», а, відтак, охоче приєдналися б до звияжної французької армії. Г.Коллонтай був переконаний, що всупереч пропаганді російської православної церкви, селяни «вірили в надприродну й божественну сутність» французького імператора<sup>64</sup>.

**Українські козаки.** Розрахунок авторів меморандумів на те, що під час війни супроти Росії Наполеон зможе скористатися невдоволенням не лише шляхти, але й інших груп суспільності особливо чітко простежується в тих фрагментах нарративів, в яких згадувалося про козаків України. В українських козаках, свободи яких було понищено російським царатом, діячі польського патріотичного руху вбачали своїх «природних союзників». Такий погляд набув розповсюдження в меморандумах польських емігрантів у Франції вже в добу останніх поділів Речі Посполитої. Наприклад, у меморандумі урядові Французької республіки від 24 грудня 1795 р. група польських патріотів писала, що козацький «народ, [який був] колись вільний, ще не забув свого минулого». Упорядники меморандуму відзначали, що попри знищення Запорізької Січі козаки «зберігають у глибині серця почуття свободи» і «якщо залучити цю націю до руху, це завдасть смертельного удару Росії». На підтвердження своїх міркувань ці діячі стверджували, що наприкінці 1794 р. «самі козаки прислали до нас своїх представників, щоб засвідчити від свого імені бажання слідувати нашому прикладові», відтак польські емігранти порозумілися з ними щодо організації спільної боротьби<sup>65</sup>.

Про необхідність вступити в порозуміння з козаками, які мешкали понад Дніпром і Південним Бугом, писав 1807 р. А. Городиський, пропонуючи французькому урядові звернути особливу увагу на «національний дух козаків» та пообіцяти відновити старовинні вольності й права, якими ті користувалися в Речі Посполитій<sup>66</sup>. Щоб підкреслити перед французькими очільниками принижене становище козаків і їхню неприязнь щодо росіян, Г.Коллонтай дотепно провів аналогію з тією ситуацією, в якій перебували ірландці під англійським пануванням і ненавистю ірландців до гнобителів («козаки не терплять мешканців Великої Британії майже так само як ірландці – англійців»<sup>67</sup>). Цим порівнянням польський автор чітко вказав, що українські козаки становили окрему від росіян націю.

Прикметно, що у своїх меморандумах діячі польського патріотичного руху окреслювали козаків як «націю» («nation»), що означало визнання ними козацтва спільністю, яка була спроможна мати власну державу. Розмірковуючи щодо можливості організувати польське повстання на Правобережжі Дніпра, упорядники меморандуму польської урядової комісії відзначали, що до цього руху «можуть досконало долучитися українські козаки, звияжна й духовна нація, які гостро відчують тягар цього (російського – В.А.) ярма й не бажають нічого іншого, ніж його позбутися»<sup>68</sup>.

М.Сокольніцький виявив більшу обережність у застосуванні щодо українських козаків поняття «нація», оскільки розумів, що після скасування автономного устрою Гетьманщини та Запорізької Січі державотворчі інтенції козацтва зійшли нанівець. Натомість, він пропонував Наполеонові відновити козацьку державу, яка, «управляючись одним зверхником і посередком устрою,

який відповідає їхньому способу буття, з перспективою [здобуття] політичної незалежності, незабаром [після її заснування] створить націю, яка стане одним із наймогутніших бар'єрів супроти амбіційних планів Росії та її зазіхань на Чорне море й Босфор». Щоб чіткіше закарбувати в уяві французького імператора образ українських козаків, М.Сокольніцький улесливо пропонував назвати цю державу, яку він сподівався побачити на карті Європи після перемоги над Росією, «Наполеонідою». За його словами, ця назва мала замінити спалюжену Катериною ІІ прекрасну назву «Таврида» й довіку нагадувати нащадкам козаків про благодіяння до них із боку «великого імператора»<sup>69</sup>.

Попри очевидну симпатію до українського козацтва, польські автори намагалися уникати у своїх меморандумах ототожнення козаків із селянством, яке зазвичай окреслювали поняттям «народ» або «простолюд» («peuple»). Утім, їм це не завжди вдавалося. Пояснюючи в укладеному на протязі серпня 1812 р. меморандумі «Картина статистичної ситуації Волинської, Подільської й Української губерній» те, ким були українські козаки, Т.Морський визнавав, що в той час на Правобережжі козаків, як особливого за статусом прошарку населення, уже не існувало. Відтак він згадав про «селян колишньої України, які в давні часи брали участь у частих повстаннях малоросійських козаків і кримських татар». За його словами, у тутешніх краях і донині існує звичай, коли поміщики набирають з-поміж своїх селян-кріпаків різновид особистої гвардії, яких називають козаками<sup>70</sup>. Відтак він уважав, що «Україна, цей невичерпний сад козацтва [...], зможе надати на протязі лише кількох місяців корпус чисельністю близько 20 тис. осіб, здебільшого легкої кавалерії»<sup>71</sup>.

За словами іншого польського інформатора французького уряду – М.Сокольніцького – «козаки, ці справжні цербери на полях баталій», були насправді «селянами, яких набрано згідно з рекрутським набором та посаджено на досить блаженських, утім витривалих шкап», та озброєно шаблями, піками й пістолями<sup>72</sup>.

Слід відзначити, що попри значне зацікавлення українським козацтвом, діячі польського патріотичного руху описували його у своїх меморандумах під таким кутом зору, який жодною мірою не міг зашкодити ідеї розбудови Польської держави в межах до Дніпра. Тому А.Городиський<sup>73</sup> та М.Сокольніцький<sup>74</sup> називали «козацьким краєм» («pays des Cosaques») лише землі, розташовані між Катеринославом та Азовським морем. Відтак держава українських козаків змальовувалася цими діячами як «буферне князівство» на кордоні з Московією, існування якого мало для них сенс лише за умови відродження «Польщі від моря до моря».

Таким чином, у меморандумах, що їх скеровували до французького уряду діячі польського патріотичного руху, південно-західні окраїни Російської імперії змальовувалися як розмаїта за внутрішніми, але монолітна за основними природними та цивілізаційними ознаками територія, яка була не лише здебільшого єдиним географічним і господарським регіоном, але й відзначалася певною історично сформованою спорідненістю звичаїв, традицій, ментального типу й способу життя населення. Попри соціальну, етнічну та релігійну строкатість, польські автори наголошували на одностайному невдоволенні всіх груп населення російським гнітом, а відтак – бажанні мешканців віддатися під покровительство «великого імператора».

Порівняно з дійсним становищем, цей уявний образ був значно ідеалізований авторами меморандумів, які намагалися в такий спосіб викликати зацікавлення французького уряду «південними провінціями Польщі», аби домогтися від Наполеона відбудови власної держави та її перетворення на вагому міжнародну силу. Імовірно, що польські політики описували Наполеонові саме такий привабливий образ своєї батьківщини, який французький полководець підсвідомо, спираючись на певні стереотипи, властиві його соціокультурному середови-

щу, був готовий побачити. Адже як інакше витлумачити знаки уваги французького уряду до його інформаторів, одного з яких – М.Сокольніцького – під час війни 1812 р. було призначено керівником французької військової розвідки, а іншого – Т.Морського, – «імперським комісаром-організатором у провінціях Волинь, Поділля й Україна»?

<sup>1</sup> Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – АМАЕ), série «Correspondance politique» (далі – СР), sous-série «Pologne». – Vol.328. – F.271 [Rapport de M. le général Rozniecki, chargé de la surveillance des frontières, le 6 novembre 1811]; Ibid. – F.454–455 [Exposé donné par un officier revenu de la Volhynie, le 21 décembre 1811]; Ibid. – Vol.329. – F.171 [Dépêche de M. le baron de Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 29 janvier 1812]; Ibid. – F.271 [Extrait de lettres de l'officier placé sur la frontière de Wolhynie, le 26 février 1812]; Ibid. – СР, sous-série «Saxe». – Vol.81. – F.40 [Copie du lettre de M. le général Fiszer à S. E. M. le baron de Senfft, le 10 juillet 1811]; Ibid. – F.48 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki de Siedlic en date du 13 juillet 1811]; Ibid. – F.66 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki de Siedlce en date du 19 juillet 1811]; Ibid. – F.149 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki d'Ostrolenka en date du 15 août 1811]; Ibid. – Vol.82. – F.293 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki en date du 18 mars 1812]; Ibid. – F.368–374 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki en date du 10 avril 1812]; Ibid. – Vol.82. – F.392 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki en date du 16 avril 1812]; Korespondencja księcia Józefa z Francją / Wydał A.M.Skałkowski. – Poznań, 1928. – Т.3. – Док.№439. – S.255 [Liste do Maret'a, 13 czerwca 1811]; *Kukiel M.* Wojna 1812 roku. – Kraków, 1937. – Т.1. – S.183–185; *Pawłowski B.* Polski wywiad przed wojną 1812 roku // *EjUSD.* Od konfederacji Barskiej do powstania styczniowego. Studia. – Warszawa, 1962. – S.226–233.

<sup>2</sup> АМАЕ, СР, Saxe. – Vol.80. – F.343 [Extrait d'un rapport du préfet de Lublin en date du 17 juin 1811]; Ibid. – Vol. 81. – F.46 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, le 29 juin 1811]; Ibid. – F.49 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, le 13 juillet 1811]; Ibid. – F.118 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, 6 août 1811]; Ibid. – Vol.82. – F.307 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, le 22 mars 1812].

<sup>3</sup> Ibid. – Vol.327. – F.217 [Informations de l'évêque de Vigry Monseigneur Bagowski présentées dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 9 mai 1811]; Ibid. – F.245 [Informations de l'évêque de Vigry Monseigneur Bagowski présentées dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 25 mai 1811].

<sup>4</sup> *Skouronek J.* Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Alexander Sapieha. – Warszawa, 1992. – S.237–259.

<sup>5</sup> *Willaume J.* Misja polityczna Morskiego w r. 1812 // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1933. – №1. – S.60–66; Archives Nationales (далі – АН), série «AF IV». – Cart.1650/1. – F.547 [Lettre de M. le comte de Morski à S. E. M. l'archevêque de Malines, le 7 août 1812].

<sup>6</sup> АМАЕ, СР, Pologne. – Vol.326. – F.341–348 [Rapport du prince de Radziwill, joint au dépêche de M. de Serra à Sa Excellence Monsieur le duc de Cadore, le 12 novembre 1810]; Ibid. – Vol.327. – F.27 [Les renseignements d'un homme de Volhynie présentés dans le rapport de M. Serra à S. E. M. le duc de Cadore, le 11 février 1811] (опубліковано: *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813* / Wyd. M.Handelsman. – Kraków, 1914. – Т.1. – Док.№171. – S.282); Ibid. – F.160 [Rapport de M. de Liubienski arrivé de Kiev présenté dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 18 avril 1811]; Ibid. – F.253 [Extrait d'un rapport d'un voyageur arrive le 16 mai de la Russie]; Ibid. – Vol.328. – F.210 [Extraits des rapports de Volhynie et d'Ukraine présentés dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 9 octobre 1811]; Ibid. – F.249–250 [Extraits des rapports de Dubno présentés dans le dépêche de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 9 octobre 1811]; Ibid. – Vol.328. – F.210 [Rapports adressés à M. Bignon en dates des 7, 9, 17 et 25 octobre d'Ostrog, de Zytomierz, de Polonne et de Konstantinow]; Ibid. – Vol.329. – F.226 [Dépêche de M. le baron de Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 14 février 1812] (опубліковано: *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813.* – Т.2. – Док.№326. – S.45); АМАЕ, СР, Saxe. – Vol.80. – F.40 [Des frontipres de la Russie du 6 au 16 janvier, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc

de Cadore, le 26 janvier 1811]; Ibid. – F.148–149 [Extrait des diverses renseignements sur l'état des choses dans les provinces limitrophes de la Russie]; Ibid. – F.197 [Extrait d'un rapport d'un Volhynien M. Kownacki, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc de Cadore, le 1 avril 1811]; Ibid. – F.218 [Extrait d'un rapport d'un voyageur arrivé de Kiev, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc de Cadore, le 14 avril 1811]; Ibid. – Vol.81. – F.11–12 [Déposition d'un voyageur parti de Luck le 6 juin, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc de Cadore, le 14 juillet 1811]; Ibid. – Vol.82. – F.285 [Extrait d'une lettre d'un habitant du Duché de Varsovie arrivé de Kiev, le 1 mars 1812]; Отечественная война 1812 года. Издание Военно-учёного архива Главного штаба / Под ред. В.И.Харкевича. – Санкт-Петербург, 1903. – Отд.2: Бумаги, отбитые у неприятеля. – Т.1. – Док.№244. – С.147 [Davout à S. M. l'Empereur, le 23 novembre 1811]; Там же. – Док.№321. – С.196 [Davout au général Rapp, le 30 novembre 1811]; Там же. – Док.№244. – С.230–231 [Davout à M. Bignon, le 9 décembre 1811]; Там же. – Док.№321. – С.196 [Davout au général Rapp, le 30 novembre 1811]; Там же. – Док.№408. – С.249 [Davout B Sa Majesté l'Empereur, le 15 décembre 1811]; Там же. – Док.№525. – С.332–333 [Davout à M. Bignon, le 30 décembre 1811].

<sup>7</sup> Dylągowa H. Koniec Rzeczypospolitej. Granica wschodnia w świadomości Polaków XIX i XX wieku // Przegąd Wschodni. – Т.2. – З.8. – Przemyśl, 1992/1993. – S.915.

<sup>8</sup> Dyniak W. Cultures et Nationalités en Galicie Orientale (1772–1918) // Les Confins de l'ancienne Pologne. Ukraine. Lituanie. Biélorussie. XVIe – XXe siècles / Ed. par D.Beauvois. – Lille, 1988. – P.86.

<sup>9</sup> Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі. – Мюнхен, 1969. – С.9.

<sup>10</sup> Борщак І. Наполеон і Україна. – Л., 1937. – С.54.

<sup>11</sup> Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – Санкт-Петербург, 1887. – Т.4. – Ч.2. – С.308.

<sup>12</sup> Див.: Герцог Арманд-Эммануил Ришелье. Документы и бумаги о его жизни и деятельности 1766–1822 // Сборник Русского императорского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1886. – Т.54. – С.72.

<sup>13</sup> Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года: Сб. док. / Под. ред. Л.Г.Бескровного. – Москва, 1962. – Док.№408. – С.432–434.

<sup>14</sup> Див.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Зб. док. / Упор. В.І.Стретільський, Г.Ю.Гербільський. – К., 1948. – Док.№5. – С.11.

<sup>15</sup> [Brandt H.] Souvenirs d'un officier polonais. Scènes de la vie militaire en Espagne et en Russie (1808–1812). – Paris, 1877. – P.258.

<sup>16</sup> AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№ 2. – F.2 [Quelques observations sur la Pologne en cas s'il plaît à Napoléon le Grand de la rétablir]. Авторство цього меморандуму було з'ясоване польським дослідником А.-М.Скалковським: Archiwum Wybickiego / Wyd. A.-M.Skałkowski. – Gdańsk, 1978. – Т.2. – Док.№530. – S.85.

<sup>17</sup> AN, AF IV. – Cart.1692/2. – Doc.№76. – F.1 [Idées générales sur la statistique de la Pologne, par M. le prince Alexandre Sapieha]. Документ охарактеризовано польським істориком Є.Сковроньком: Skowronek J. Op. cit. – S.150–156.

<sup>18</sup> AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№41. – F.1 [Observations concernant [...], par M. André Horodyski, le 18 février 1807]. Оpubліковано за копією, яку було датовано 17 лютого, польським істориком М.Лоретом: Loret M. Między Jeną a Tylzą. 1806–1807. – Warszawa, 1902. – S.118–127.

<sup>19</sup> AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№49 [Mémoire joint à la lettre du duc de Benevent à S. M. l'Empereur, le 16 mars 1807]. Оpubліковано польським істориком М.Гандельсманом: Handelsman M. Napoléon et la Pologne, d'après les documents des Archives Nationales et des Archives du Ministère des affaires étrangères. – Paris, 1909. – P.204–209.

<sup>20</sup> АМАЕ, СР, Pologne. – Vol.324. – F.50–51 [Adresse des membres de la Société patriotique de gouvernements de Kijow, de Podolie et d'une grande partie de la Volhynie présenté par M. le colonel Neyman à S. E. M. le prince de Benevent, le 12 février 1807]. Оpubл: Handelsman M. Op. cit. – P.201–203.

<sup>21</sup> AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№50 [Mémoire de M. le colonel Neyman à S. E. M. le prince de Benevent, le 30 mars 1807]. Оpubл: Handelsman M. Op. cit. – P.189–200.

<sup>22</sup> AN, AF IV. – Cart.1696/4. – Doc.№19. – F.1–2 [Aperçu de la situation politique de la Russie en général et des provinces polonaises réunies dans cet Empire en particulier, par M.Kollataj]; Аналіз положень та обставин появи цього меморандуму здійснив польський дослідник Вацлав Токаж: *Tokarz W. Ostatnie lata Hugona Kollataja (1794–1812)*. – Kraków, 1905. – Т.1. – S.286, 345–346.

<sup>23</sup> АМАЕ, série «Mémoires et documents divers» (далі – MDD), sous-série «Pologne». – Vol.28. – F.181–194 [Mémoire sur la politique de la Russie et sur le rétablissement du Royaume de Pologne, par M. le général de division Sokolnicki, 1811]; Ibid. – F.195–210 [Coup d’œil sur la Wolhynie donnant par aperçu l’itinéraire d’une marche que pourrait exécuter un corps d’armée à travers cette province pour se rendre de Zamosc ou de Rubieszow sur le Bug à Kiow sur le Dnieper, par M. le général Sokolnicki]; Копія цього меморандуму знаходиться в Бібліотеці Чарторийських у Кракові, однак його автором помилково названо генерала Александра Рожнецького: Biblioteka Czartoryskich (далі – BCz), dział rękopisów (далі – DR). – Sygn.5218. – K.259–288 [Mémoire par le général Rozniecki présente à Napoléon pendant le séjour des Français à Varsovie]; АМАЕ, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.210–220 [Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble [...], par M. le général de division Michel Sokolnicki]; Ibid. – F.221–223 [Examen des rapports commerciaux qui présenteraient des avantages immenses et progressifs pour la France..., par M. le général de division M.Sokolnicki]; Ibid. – F.224–233 [Aperçu d’un genre d’économie que le grand Législateur peut seul mettre à profit...]; Ibid., sous-série «Russie». – Vol.26. – F.70–85 [Coup d’œil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne...]; Service historique de l’armée de la terre (далі – SHAT), Archives Militaires (далі – AM), série «Mémoires et renseignements» (далі – MR), sous-série «M1». – Cart.1490. – F.1–115 [Essai sur quelques moyens de délivrer l’Europe de l’influence de la Russie et par contrecoup de celle de l’Angleterre, par M. Michel Sokolnicki, général de division au service de S. M. le Roi de Saxe, Duc de Varsovie, officier de la légion de l’honneur, commandeur de l’ordre militaire polonais, donné à Paris le 10 février 1812]. Останній документ є циклом із десяти меморандумів: 1. Exposé des motifs, suivis de considérations générales sur la conduite de Russie et l’Angleterre par rapport à l’Europe; 2. Examen des moyens secondaires sous le rapport de l’intérêt que peuvent prendre à la réduction de la Russie les puissances limitrophes de la Pologne; 3. Examen des titres que les Polonais ont acquis à la confiance du Grand Empereur, ainsi que de la Grande Nation dont il est le chef; 4. Coup d’œil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne et le choc qu’elle peut soutenir (копія цього меморандуму зберігається у Архіві Міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 5. Coup d’œil sur le théâtre de la guerre ainsi que sur les mouvements présumés qui peuvent occuper la scène, soit par l’un, soit par l’autre de parties belligérantes; 6. Aperçu des quelques donnés sous le rapport des avantages que peut offrir pour le système du Grand Empire et pour les intérêts de la France en particulier, et rétablissement de la Pologne; 7. Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble, ainsi que ses frontières considérées uniquement sous le rapport militaire (копія цього меморандуму зберігається в Архіві міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 8. Examen des rapports commerciaux qui présenteraient des avantages immenses et progressifs pour la France, en les entretenant directement et exclusivement à d’autres nations avec la Pologne (копія цього меморандуму зберігається в Архіві міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 9. Aperçu d’un genre d’économie que le grand Législateur peut seul mettre à profit, et qu’une circonstance unique met à sa disposition (копія цього меморандуму зберігається в Архіві міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 10. Coup d’œil sur la Wolhynie donnant par aperçu l’itinéraire d’une marche que pourrait exécuter un corps d’armée à travers cette province pour se rendre de Zamosc ou de Rubieszow sur le Bug à Kiow sur le Dnieper (копія цього меморандуму зберігається в Архіві міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); Окремі уривки 4-го та 7-го меморандумів, а також «Меморандуму стосовно політики Росії та відновлення Польського королівства», опубліковано нащадком генерала – істориком Міхалом Сокольницьким: *Sokolnicki M. General Michał Sokolnicki 1760–1815*. – Kraków; Warszawa, 1912. – S.397–414.

<sup>24</sup> AN, AF IV. – Cart.1650. – F.522–531 [Idées sur l’organisation d’une insurrection légale en Wolhynie, Podolie et Ukraine, le 22 juin 1812]; Ibid. – F.556–562, 582–586, 592–595 [Tableau de l’état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine,

avec un projet d'organisation provisoire pour ces provinces, par M. le comte de Morski]. Перший зі згаданих меморандумів було охарактеризовано польським істориком Юліушем Вільмомом: *Willaume J.* Op. cit. – S.44–47.

<sup>25</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD), Rada ministrów Księstwa Warszawskiego (далі – RMKW), serja 2. – Sygn.45/II. – K.1–44 [Notice historique sur les anciens limites de la Pologne]. Чернетка цього меморандуму збереглася у теках бюро перекладів генеральної конфедерації Польського королівства, що свідчить про те, що його переклали з польської мови на французьку, щоб ознайомити з ним уряд Наполеона. Правдоподібно, що «Історичну записку» було укладено за безпосереднім наказом державного секретаря Юґа Марє, який 29 травня 1812 р. в інструкції французькому послові у Варшаві Домінікові Прадту відзначав, що «на протязі червня у Варшаві має зібратися [польський] сейм. Бажано, щоби спеціальний комітет уклав рапорт стосовно нещастя і надій батьківщини, щоб на основі цього рапорту сейм міг би проголосити відновлення Польського королівства» (*Ernouf A. Maret, duc de Bassano.* – Paris, 1878. – P.382). Це припущення підтверджується наведеним у вступі до «Історичної записки» твердженням, що «ясне знання про російське загарбання у Польщі ще ніколи не було настільки необхідним, як у той момент, коли 28 червня 1812 р. було організовано конфедерацію» (AGAD, RMKW, serja 2. – Sygn.45/II. – K.1).

<sup>26</sup> Jadis théâtre de guerres saintes que les Polonais faisaient aux Turcs et Tartares pour la cause de l'Europe chrétienne (AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№41. – F.1).

<sup>27</sup> Ibid. – Cart.1696/4. – Doc.№19. – F.2.

<sup>28</sup> Mais de toutes les provinces de Pologne c'est l'Ukraine qui comprend les palatinats de Kiow, de Braclaw, de Podolie que la nature a le plus favorisée (AMAE, CP, Pologne. – Vol.323. – F.239 [Memoire sur la nécessité et les moyens de rétablir la Pologne, par Denis Mniewski, François Dmochowski et leurs compatriotes, le 3 nivôse de l'an IV]).

<sup>29</sup> La Pologne sous la race des Jagellons s'étendait depuis la Baltique jusqu'à la mer Noire [...] On ignore l'intention de Sa Majesté Impériale et Royale quand à la prolongation du Royaume de Pologne de ce côté-là, mais il y a d'un intérêt majeur, pour tous les rapports politiques et commerciaux, de réintégrer la Pologne dans cette possession. On y gagnerait Oczakow, Kinburn, Cherson, Odessa etc. (AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№2. – F.1; Archiwum Wybickiego / Wyd. A.M.Skałkowski. – Gdańsk, 1978. – T.2. – Dok.№530. – S.85).

<sup>30</sup> Enfin qu'atteignant à la mer Noire et pouvant influencer par sa position et par sa prépondérance morale toutes les peuplades qui habitent les rives du Pont-Euxin, la Pologne aurait de ce côté une poste toujours ouverte pour porter au-delà du Caucase les pensées les plus étendues du Génie (AMAE, MDD. – Vol.28. – F.226).

<sup>31</sup> AGAD, RMKW, serja 2. – Sygn.45/II. – K.3, 7.

<sup>32</sup> On ignore l'intention de S. M. quand aux limites de ce côté-là, mais le Dnieper ou le Borysthène paraît y former la limite naturelle (AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№2. – F.2; Archiwum Wybickiego / Wyd. A.M.Skałkowski. – Gdańsk, 1978. – T.2. – Dok.№530. – S.85).

<sup>33</sup> En reportant nos regards du côté des frontières de la Russie, nous considérons comme limites naturelles de la Pologne les courses centrifuges de la Dwina et du Dnieper (AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.214).

<sup>34</sup> Les limites de ce pays sont des plus naturelles... Le Dnieper, ou Boristhènes, ainsi que des marais presque impraticables, nous séparons de la Russie, et c'est de ces repaires que la valeur de nos ancêtres cherchait à déloger les Moscovites (AN, AF IV. – Vol.1692/2. – Doc.№76. – F.1). Згідно з припущенням польського історика Є.Сковронека, справжнім автором згаданого меморандуму слід уважати відомого польського діяча радикального спрямування о. Станіслава Сташица, який підтримував тісні стосунки з А.Сапєгою й досліджував у цей час ресурси колишньої Речі Посполитої (*Skowronek J.* Op. cit. – S.150–156). 1807 р. о. Ст.Сташиц опублікував в окупованій французами Варшаві дослідження під красномовною назвою «Про статистику Польщі. Короткий огляд даних, які стануть у пригоді тим, хто захоче цей край визволити, і тим, хто хоче в ньому урядувати» (*Staszic S.* O statystyce Polski. Krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić, i tym, którzy w nim chcą rządzić. – Warszawa, 1807. – 38 s.). Окремі уривки із цієї праці справді подібні до певних фрагментів згаданого меморандуму А.Сапєги, як от, наприклад, міркування о. Ст.Сташица стосовно родючості українського чорно-

зему, а також порівняння ним деяких природних ресурсів України з тими, які існували в Єгипті – країні, де воював Наполеон Бонапарт (Ibid. – S.8–9). Утім, навряд чи можна погодитися з думкою Є.Сковронька стосовно авторства меморандуму «Загальні ідеї щодо статистики Польщі». Адже, попри окремі подібності, які пояснюються тим, що А.Сапега, як і о. Ст.Сташиц, був допитливим дослідником географії Східної Європи, ці документи різняться за стилем і змістом (див. неодноразово правлену рукою А.Сапеги чернетку «Загальних ідей щодо статистики Польщі»: Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України, відділ рукописів. – Ф.103 [князі Сапеги]. – Спр.119/II с-3. – Арк.108–114). Навіть прикметну згадку про Єгипет о. Ст.Сташиц ужив у контексті оповіді про поклади тамтешньої селітри, які порівняв з подільськими, тоді як А.Сапега говорив про родючість єгипетського намулу, порівнюючи його з українським чорноземом. Зрештою, праця о. Ст.Сташица залишилася невідомою імператорові французів, а меморандум А.Сапеги він прочитав, оцінивши цю та деякі інші послуги князя настільки високо, що надав йому винятковий як для іноземця титул камерг'єра Франції (Там само. – Спр.451/III с-1. – Арк.6 [Nomination du prince Alexander Sapieha en qualité du chambellan de France, le 22 juillet 1807]).

<sup>35</sup> Le reste des pays a un aspect tout différent, tantot ce sont des plateaux primitifs comme est celui qu'occupe une partie des palatinats de Russie, celui de Wolhynie, de Podolie, de Kijow et de l'Ukraine (AN, AF IV. – Vol.1692/2. – Doc.№76. – F.2).

<sup>36</sup> C'est une terre vierge se passant d'engrais, aussi fertile que le limon d'Egypte dont elle diffère par une couleur plus noire (AN, AF IV. – Vol.1692/2. – Doc.№76. – F.2).

<sup>37</sup> Cette terre excessivement fertile, repose sur un lit primitif de granit, et est très productive en froment vendant dix ou douze fois la semence qui lui a été confiée, moins sur toute étendue elle ne produit point de sapins, mais en recompense ce pays est couvert de pâturages, nourrit de grands haras ainsi que la belle race des bœufs de l'Ukraine (Ibid.)

<sup>38</sup> Ibid. – Doc.№49. – F.6; *Handelsman M.* Op. cit. – P.209.

<sup>39</sup> AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.221–224.

<sup>40</sup> L'on avait aussi fait des tentatives pour ouvrir un débouché sur la mer Noire par le Dnieper, le Bog et le Dniester où, à l'instar des anciens Sarmates qui fournissaient du blé aux Athéniens, on eut pu les verser dans les ports de Marseille contre des produits que Rhône et le canal de Languedoc eussent pus y apporter en échange (Ibid. – F.221).

<sup>41</sup> Див. монографічне дослідження ставлення Ш.-М.Талейрана до польського питання загалом і до проекту організації в 1807 р. польського повстання на Волині, Поділлі й Україні: *Krotoska T.* Stosunek Talleyrand'a do sprawy polskiej w dobie Pierwszego cesarstwa i Kongresu Wiedeńskiego. – Kraków, 1935. – S.46–48.

<sup>42</sup> Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800–1809 / Public. par P.Bertrand. – Paris, 1889. – Doc.№247. – P.337.

<sup>43</sup> Monsieur le prince de Benevent, un polonais nommé André Statoriski m'a présenté un mémoire sur un plan d'insurrection dans la Wolhynie et la Podolie. Voyez le, je vous prie, et dites moi si l'on peut compter sur quelques choses. Si l'on pourrait forcer la une confédération qui deviendrait maitresse du pays et s'emparait des magasins, ce serait une diversion favorable, et je pourrais être à même de la soutenir (AMAE, MDD, sous-série «France». – Vol.1778. – Doc.№51. – F.55 [Lettre de S. M. Impériale et Royale à S. E. M. le prince de Bénévent, le 6 mars 1807]). Оубл.: Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III. – Paris, 1863. – T.14. – Doc.№11965. – P.500.

<sup>44</sup> A Sa Excellence M. le secrétaire d'Etat le duc de Bassano [...] (AN, AF IV. – Vol.1687/1. –Doc.№41. – F.1).

<sup>45</sup> La position géographique, le terrain immense, l'abondance en différents produits de la nature, offre tant d'articles comme les bois de construction, les matières premières de la marine, les grains, la cire, le salpêtre etc. à l'industrie et au commerce de la France (AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№41. – F.1).

<sup>46</sup> AMAE, CP, Pologne. – Vol.324. – F.50–51; *Handelsman M.* Op. cit. – P.202.

<sup>47</sup> Le terrain de la Podolie et de l'Ukraine est peut-etre un des plus fertiles du monde entier; [...] les paturages de Podolie et d'Ukraine sont d'une très grande richesse [...]; les chevaux et le bétail y avait prospérés à l'envie (AN, AF IV. – Cart.1650. – F.585).

<sup>48</sup> AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.83.

<sup>49</sup> AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№41. – F.10.

<sup>50</sup> Ibid. – Pologne. – Vol.28. – F.195–198.

<sup>51</sup> C'est la province de familles nobles tres riches, on y trouve beaucoup d'hommes bien élevés et instruits; c'est le foyer des amateurs de la libératrice française (AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№41. – F.14).

<sup>52</sup> Ibid. – F.13.

<sup>53</sup> C'est là le foyer de ce qu'on appelle le magnatisme polonais et par conséquent la contrée ou le joug de la servitude est le plus oppressant; mais là les oligarques pour être plus despotes que partout ailleurs n'en souffrent pas moins de l'humiliation de leur nullité et de l'opprobre de leur patrie (AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.84).

<sup>54</sup> Quelques mots de Napoléon qui leur serait spécialement adressés dans une instruction secrète que son mandateur serait autorisé à leur communiquer sous le sceau de l'honneur, ferait le plus grand effet sur leur esprit et les déciderait sur le champ aux plus grands sacrifices (Ibid. – Pologne. – Vol.28. – F.198; BCz, DR. – Sygn.5218. – K.266).

<sup>55</sup> У 1808 р. до французького уряду з подібною порадою вже звертався Г.Коллонтай у меморандумі під назвою «Нарис політичної ситуації Росії загалом, і польських провінцій, приєднаних до цієї імперії, зокрема», що його він подав маршалові Л.-Н.Даву. Відомий під час повстання 1794 р. радикалізмом своїх суспільних поглядів, за чотирнадцять років цей діяч став значно консервативнішим, відтак уболівав за інтереси шляхти «південних країв Польщі», яка, за його словами, «була дещо збентежена конституційними нововведеннями у Варшавському герцогстві», а саме «звільненням селян, військовою повинністю та поспішним запровадженням Кодексу Наполеона». Г.Коллонтай радив «здійснювати (в цих краях – В.А.) лише добре продумані заходи», щоб таким чином заспокоїти шляхту, «не викликавши в неї упередженого ставлення щодо [майбутнього] устрою». Очевидно, що Л.-Н.Даву переслав цей меморандум Ю.-Б.Маре, оскільки цей документ зберігся у справах державного секретаріату під датою 1809 р. (Mais la noblesse des provinces mentionnées est un peu intimidée par des nouvelles lois constitutionnelles. La liberté des paysans, la conscription militaire, l'introduction précipitée du Code Napoléon, l'ont effrayé [...] C'est pourquoi il faudrait prendre les mesures bien prudentes pour rassurer la noblesse sans porter aucun préjudice à la constitution (AN, AF IV. – Cart.1696/4. – Doc.№19. – F.2). Таким чином, нарратив Г.Коллонтай міг стати джерелом уявлень Л.-Н.Даву й Ю.-Б.Маре, однак це зовсім не означає, що з ним ознайомився Наполеон. Скоріше всього, ім'я та творчість Г.Коллонтай були невідомі французькому імператорові. Про це свідчив сам Наполеон, відкидаючи звинувачення міністра закордонних справ Росії графа Румянцева в тому, що з метою розпалювання «духу заколоту» серед польських підданих Росії французький уряд інспірував видання праці Г.Коллонтай «Зауваження стосовно нинішнього становища тієї частини польської землі, яка від часу Тильзитського миру зветься Варшавським герцогством» (AMAE, CP, sous-série «Russie». – Vol.151. – F.322 [lettre du duc de Vicence à S. E. M. le duc de Cadore, le 29 mai 1810]). У згаданій праці було сформульовано думку про те, що Франція не зможе довгий час підтримувати мирні стосунки з Росією, а відтак, щоб ослабити останню, зацікавлена у відбудові Польщі в межах до Дніпра та Двіни ([*Kołłataj H.*] Uwagi nad teraznieyszem położeniem tey części ziemi polskiej która od pokoju Tylzkiego zaczęto zwać Księstwem Warszawskim. – Lipsk, 1808. – 222 s.). В інструкції послові у Санкт-Петербурзі генералові Коленкуру (герцогові Віченському) від 23 червня 1810 р. Наполеон назвав звинувачення, яке пролунало з вуст високого російського урядовця, нісенітницею, заявивши, що не лише не читав цієї брошури, але й узагалі не знає «названого Коллонтає» («le nommé Kollontay») (AMAE, CP, Russie. – Vol.151. – F.371 [instruction du duc de Cadore a S. E. M. le duc de Vicence, le 23 juin 1810]). Це твердження видається правдою, бо «Зауваження» було видане польською мовою, а познайомитися з Г.Коллонтаєм під час свого перебування в Польщі 1806–1807 рр. Наполеон не мав нагоди, оскільки цього діяча було заарештовано російськими властями у його маєтку в Заславі, що на Волині, і вислано під нагляд поліції в Москву (*Tokarz W.* Ostatnie liata Hugona Kołłataja (1794–1812). – Kraków, 1905. – Т.1. – S.286, 345–346; Т.2. – S.30).

<sup>56</sup> Mais la classe toute entiere de la noblesse n'a besoin d'aucun autre stimulant que le seul mot de Patrie (AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.198).

<sup>57</sup> Elle aura pour objet: de créer une masse de force militaire, proportionnée aux moyens des provinces; de préparer les denrées et vivres nécessaires à l'alimentation des armées de S. M. (AN, AF IV. – Cart.1650. – F.522).

<sup>58</sup> Cette insurrection ne doit coûter à S. M. que quelques avances foncières [...] C'est le pays qui doit lui-même à supporter tous les frais (Ibid.)

<sup>59</sup> La confédération militaire est un appel à la noblesse entière de monter à cheval et de conduire leurs vassaux à défendre la Patrie (Ibid. – F.525).

<sup>60</sup> Dans aucune contrée de la Pologne et même de l'Europe il n'existe autant contraste, autant de disparate entre les caractères, entre les esprits, entre les intérêts, entre les habitudes de diverses classes des habitants que dans celle-ci (AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.84).

<sup>61</sup> AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№49. – F.3; *Handelsman M.* Op. cit. – P.207.

<sup>62</sup> Les Russes ont, disent-ils, une grande influence au moyen de leurs popes sur l'esprit des peuples qui professent la religion grecque; cette influence n'a lieu cependant que sur les Grecs qui se trouvent sous la domination des Turcs, parce que ceux-ci les traitent en esclaves; mais nullement sur les grecs unis des provinces polonaises ou ils ont essayé d'introduire le schisme et n'y ont point réussi quelque acharnement qu'ils y avaient mis: des popes y ont été roués de coups de bâton [...] par les paysans pour avoir prêché la conversion avec trop ferveur (AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.70).

<sup>63</sup> Au temps de la dernière guerre contre les Russes, au commencement de 1807, l'empereur Alexandre avait fait publier et afficher une proclamation dans laquelle on désignait en toutes lettres Napoléon comme un Antéchrist, comme un possédé, un démon etc., etc. Tous les anciens popes unis se refusèrent à reprendre cette nouvelle doctrine, mais les popes moscovites se hâtèrent d'en tirer parti pour porter les paysans à des mouvements généreux; ils s'en trouve un grand nombre parmi ces derniers qui furent assez hardis de dire publiquement à l'église comme au cabaret: «...Nous croyons que ce Diable-là vous chassera plutôt de notre terre que vous ne nous menacerez en paradis avec vos bêtises» (AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.199).

<sup>64</sup> Le peuple sera bien disposer à se ranger du côté de l'armée victorieuse de la France puisqu'il ne soupire qu'après la liberté et connaît assez l'état de son esclavage qui est bien dure. Ce peuple est tellement enthousiasmé du Grand Napoléon qu'il lui suppose une autre nature et une essence divine (AN, AF IV. – Cart.1696/4. – F.19).

<sup>65</sup> Outre notre propre insurrection nous pouvons compter aussi sur celle des Cosaques. Ce peuple autrefois libre n'a pas encore oublié ce qu'il a été. Malgré le despotisme accablant de la Russie, il conserve le sentiment de la liberté au fond du cœur. Ce serait un coup mortel porté à la Russie que de mettre cette nation en mouvement [...] Dans les derniers mois de celle que nous fîmes en 1794 les Cosaques envoyèrent des délégués pour nous témoigner en leur nom le désir qu'ils avaient de suivre notre exemple. Déjà on se concertait avec eux sur ces ouvertures (AMAE, CP, Pologne. – Vol.323. – F.248).

<sup>66</sup> Les agents auxquels sont confiés les observations sur les pays situés sur les Borysthenes, Boh, Seniucha choisiront de personnes zèles et possédants le tact analogue à l'esprit national de cosaques pour entrer en intelligence avec leurs chefs [...] Il faut que les agents [...] appellerait aux Cosaques les privilèges dont ils jouissaient jadis sous les anciens rois de Polonais (AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№41. – F.14-15).

<sup>67</sup> Il est à observer encore que les habitants de la Petite Russie et les Cosaques ne se souffrent pas avec les habitants de la Grande Russie presque autant que les Irlandais avec les Anglais (Ibid. – Cart.1696/4. – Doc.№19. – F.20).

<sup>68</sup> Les Cosaques d'Ukraine, nation brave et spirituelle, se ressentent vivement de l'appesantissement de ce joug et ne demandent pas mieux que de le secouer pourraient bien suivre l'impulsion du moment (AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№49. – F.3; *Handelsman M.* Op. cit. – P. 207).

<sup>69</sup> Je le répète, ces peuplades bien organisées formeraient par la suite une nation et pourrait même atteindre à un degré de civilisation bien supérieur à celui que ni les ukazes éphémères, ni le knut permanent des Russes ne sauront jamais donner aux Moscovites, travestis en européens. Cette tentative ne serait peut-être pas indigne d'un Solon ou d'un Lycurgue et cette contrée mériterait encore de transmettre à la postérité le souvenir d'un si haut fait de politique et de bienfaisance en lui attachant le nom du Législateur-même pour le substituer à cette dénomination fastueuse que dans les spasmes de son orgueil un favori de Catherine lui à donnée et que la férocité et la perfidie de ses satellites à si souvent démentie. C'est ainsi que la gloire usurpée d'une femme haineuse doit céder à la gloire sans tache d'un Héros magnanime qui ne compte ses oeuvres que par les bienfaits qui en résultent pour l'humanité (SHAT, AM, MR, M 1. – Cart.1490. – F.67; AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.219).

<sup>70</sup> Ensuite les paysans de l'ancienne Ukraine excités des les temps antiques aux fréquentes insurrections des Cosaques Malorossiens et des Tartares de la Crimée, ont pris et considérés; [...] les seigneurs de ses villages profitant ces dispositions bien organisées en se formant chacun à très peu de frais une garde qu'on nomme Cosaques (AN, AF IV. – Cart.1650. – F.583).

<sup>71</sup> L'Ukraine, pays jardinière de Cosaques [...], pourrait y lever autant de quelques mois un corps d'environ 20 mille hommes la plupart de cavalerie légère (Ibid. – F.530).

<sup>72</sup> Les Cosaques sont les vrais cerberes des champs [...] Ce sont des paysans levés par conscription, montés sur des rosses, mais très endurantes (AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.71).

<sup>73</sup> AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№41. – F.16.

<sup>74</sup> SHAT, AM, MR, M 1. – Cart.1490. – F.66; AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.215.

*The memoranda of the Polish authors who lobbied the idea of independence restoration of the Polish-Lithuanian Commonwealth at the beginning of XIX century are analyzed in this article. The narrations of these authors became one of the most important informative sources of idea forming of Napoleon I and his officials about the south-west possessions of Russian Empire.*



## РЕЦЕНЗІЇ

**Савчук Ю.К.**

**Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К.: Міністерство культури і туризму України; Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, НМІУ. Ін-т історії України НАНУ, 2006. – 96 с., іл.**

Козацька доба – одна із складних та одночасно видатних сторінок вітчизняної історії. Не буде перебільшенням твердження, що саме вона справила вплив на подальшу долю українського народу, який завжди мріяв здобути незалежність, побудувати свою державу на демократичних засадах. Козацька держава з її героїчним війнством стала в європейській історії зразком відчайдушної боротьби сотень тисяч людей, котрі взялися за зброю, встали під прапорами своїх уславлених відвагою ватажків й об'єдналися в ім'я свободи. Доволі тяжким і довгим був шлях до вимріяної роками незалежності. Однак, попри все, козацтво, долаючи відчайдушний опір сильних армій держав-сусідів, які зазіхали на його вольності й землю, здобувало перемоги у кривавих боях із переважаючими силами загарбників, проявляючи при цьому могутність духу, героїзм та військову звитягу, котрими захоплювалися наступні покоління українців, беручи їх за приклади прояву безмежної любові до рідної землі.

Чимало фундаментальних творів, десятки сотень статей написали вчені, які досліджували історію козащини. На основі широкого кола залучених різних типів і видів джерел вони реконструювали в деталях перебіг історичних подій, представили нащадкам широкомасштабну картину того вікопомного часу. Однак серед переліку досліджень історії козацтва досі відсутні такі, котрі б піднімали завісу над досить утаємниченим боком щоденного життя його правлячої еліти, зокрема розповідали б про побут гетьманів, особливості одягу останніх та атрибути їх влади. Виняток становлять дві – три статті, які торкаються даних питань.

На багатьох іконографічних джерелах, що дійшли до нашого часу й зберігаються в музеях України та за кордоном, відтворено образи представників козацької еліти у розкішних шатах, вишуканих рицарських обладунках, із зброєю при боці й булавою в правиці або лежачою на пристілку поряд із Біблією, як запорожкою моральності дій українських правителів, котрі боронили свої землі й народ, не забуваючи заповідей Бо-